

Тажубаева Ж.К.

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КААРМАНДАРДЫН ИНСАНДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУЧУ КАРАЖАТТАРЫ

Тажубаева Ж.К.

СРЕДСТВА ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ ГЕРОЕВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА

Zh.K. Tazhibaeva

MEANS OF FORMATION OF THE INDIVIDUAL CHARACTERS IN THE WORKS OF CHYNGYZ AITMATOV

УДК: 82. 091

Бул макалада, негизинен, Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын инсанды калыптандыруучу каражаттары чагылдырылат. Тарбиялоодо каармандардын инсандык сапаттары негизги милдетти аткарат. Жаштарды ар тараптан калыптандыруу үчүн чыгармалардагы оң каармандардын үлгү сапаттарын колдонуубуз зарыл болууда. Ч.Айтматовдун чыгармаларында инсандык үлгү сапаттар кенен чагылдырылган. Инсандык сапаттарды каармандар аркылуу жеткирүү бүгүнкү күндөгү маанилүү милдет катары макалада берилди.

Негизги сөздөр: каарман, чыгарманын идеясы, сүрөттөө модели, чечүү модели, үлгү сапаттар, инсанды калыптандыруу, окутуу технологиялары, боорукердик, сезим, сезими, усулдар, он жана терс сапаттар, эркиндик, коз караш, каармандын образы, комсомолдук жолдомо, көз караш.

Эта статья отражает в себе основные качества человечности героев в произведениях Ч. Айтматова. Основной задачей выполняет в воспитании героев личностных качеств. Образец качества использования требуется в произведениях положительных героев для формирования со всех сторон охватывает молодежи. Обширно отражены образцы личностных качеств в произведениях Ч. Айтматова. В статье дана как значительная задача передать на сегодняшний день через героев с личностными качествами.

Ключевые слова: герой, идея, произведение, модель изображения, примерные качества, формирование личности, технология обучения, добрый, методы, образы героев, комсомольское направление, мнение, чувство.

This article reflects the basic qualities of the heroes of humanity in the works of Chingiz Aitmatov. The main tasks are performed in the upbringing of the characters personality traits. Use quality sample is required in the works of goodies to form from all sides' covers youth. Extensively reflected patterns of personal qualities in the works of Chingiz Aitmatov. The paper presents a considerable challenge to convey today through characters with personal qualities.

Key words: character, idea, product, image model, exemplary quality, personality development, education technology, good, practices, images of heroes, komsomol direction, opinion, feeling.

Азыркы мезгилде коомдун саясий-социалдык жана маданий-интеллектуалдык турмушунда орчундуу проблемалар келип чыгууда. Бул адамгерчиликтин, адамдык үлгү сапаттардын азыркы күндөгү

маанилүү маселе экендигин түшүндүрөт жана ушул эле үлгү сапаттардын келечек муундар үчүн жетишсиз болбой жаткандыгы өкүндүрөт. Бүгүнкү татаал шартта билим беруу мекемелеринде жаш муундарга билим берүүнүн, адамгерчиликке тарбиялоонун каражаттарын өнүктүрүүнүн учурдагы шартка ылайык жүргүзүлүшү мектеп программасынан башталышы зарыл. Ч.Айтматовдун чыгармаларын тереңдетип, инсандык мыкты сапаттарды окуп үйрөнүүнүн технологияларын түзүп, жаңы усулдар аркылуу сабак өтүү менен окуучулардын адамгерчилик сапаттарын калыптандыруу азыркы күндүн негизги милдети болууга тийиш.

Залкар жазуучу Ч.Айтматовдун “Бетме-бет” повестиндеги Сейденин оң жана терс сапаттарын салыштыруу идеясы мектеп окуучуларына тапшырма берилгенде алар көбүнчө Сейденин боорукер болуп, Ысмайылды аяганын качан гана Ысмайыл Тотойдун жалгыз уюн уурдаганда анын адамдык сапаты жамандыка каршы туруп, тагдырга бетме-бет чыкканын айтышат. Тотойдун үйү жанаша жерде болгондуктан анын ар бир кыймылы Сейдеге белгилүү эле. Ысмайылга тамак алып бара жаткан Сейде Тотойду жолдон жолуктурду да анын арык жүзүн карап, өзүн күнөөлүү сезип кетти. Ал Тотойдун артынан карап, ага эмне дээрин билбей кыйналды. Адамгерчилиги тоодой болгон ушул кичинекей арык аялдын боорукердиги анын кайраты да боштугу да, жанга жылуу тийип, бир чети өзү билбей аны сен да мендейсин деп айыптап кеткенсиди. Өзүнүн бул туюк сезимдерине Сейде жооп таба албай “Эми мен кантейин, ар ким пешенесине жазганын көрөт да! Балдарынын багы болсо атасы кайтып келээр: - деп жатты. (Ч.Айтматов. Бетме-бет повести 420-бет). Бул чыгарма аркылуу күйөөсү качык болуп жүргөнүчүн өзүн күнөөлүүдөй сезип Тотойдун жанында кыйналган Сейденин образы сүрөттөлөт Ысмайылдын уурулугу, аркылуу Сейденин жан дүйнөсүндөгү аёо сезими жоголуп, Ысмайылды ачыка чыгарып, чындыкка бетме-бет барды. Мектеп окуучуларына дил баян жаздырганда окуучулар өздөрүнүн жан дүйнөсүндө Ысмайылды жамандабастан аны аёо менен карап, качкындын ички дүйнөсүн баласына болгон мээримин, Чаткалга көчүп барып, келечектин камын көргөнүн баянда-

шат, алардын айта турган ойлору согуштан бирөөнү өлтүрбөө үчүн, эркиндикти сүйүп, баласы энеси үчүн качып келгенин түшүндүрүшөт.

Экинчи топтогу окуучулар болсо тескерисинче Ысмайылды качкын зөөкүр, ууру, өзүмчүл катары сүрөттөп жазышат. Бул көз караштар аркылуу окутуудагы “сүрөттөө модели” негизги каражат болорун айтып өтсөк болот “сүрөттөө модели” функциялык маанисинде психологияда негизги каражат катары кабыл алынып, “Көрсөтмөлүү” билим катары түшүндүрүлөт. Бул чыгармада Сейденин Ысмайылдын жашынган жерин көрсөтүү үчүн бара жаткан мезгили сүрөттөө моделин өзүнө камтыйт. Бетинен киргилттер куюлган, капкара түнөргөн Ысмайыл Сейдеге жакындап, бетме-бет келгенде, көзү алачакмактанып, мурунку Сейде эмес, кандайдыр башка, кандайдыр өзүнүн укмуштуу күчүн, өз артыкчылыгын, адалдыгын билип жалтанып койбостон, баласын көтөрүп, чачы боз-ала, жыланбаш аялдын манкайып турганын көрдү.

Ал эми “чечүүмөдө” Ысмайылдын солдаттарга каршылыгын токтотуп, мылтыгын ташка жанчып койгон жерден көрүнөт. Сейде анын көзүнө бийик көрүнүп, ал өзү анын жанында кирбийгенсип, башын ийине катып бир нерсе айтайын деп, оозун чала ачкан бойдон, Сейденин жаш аралашкан көзүн бир карап, мылтыгын тээ тигиндей ташка жанчып ыргытты да, колун көтөрүп, мылтыгын сундуруп келе жаткан солдаттарга корголоду. Ушул эле тема аркылуу адамдык үлгү сапаттарды калыптандырууда окуучуларга интерактивдүү сабактарды өтүү жемиштүү болору белгиленди. Ошондой эле Ч.Айтматовдун башка повесттерин дагы байкаса инсан, адамгерчилик, инсандык сапаттар ар бир чыгармасында камтылган десек жанылышпайбыз. Мисалы: “Биринчи мугалим” повестиндеги негизги каарман болгон Дүйшөндүн образын ала турган болсок бул каармандын аты повест жарыкка чыккан кезде эл арасына желдей тараган, демек анын тарбиялык таасири ошончолук күчтүү болгон. Ошол мезгилдеги Дүйшөндөй болгон биринчи мугалимдин образын ким жаратты? – деген суроого ошол мезгилдеги коомдун керектөөсү, коомдун талабы жаратты деп айта алабыз. Ал мезгилде кыргыз эли уруучулук-феодалдык түзүлүштөн социализмге багыт алып бараткан мезгили болчу. Ал эми Дүйшөн деген жигит атасы менен тентип ар кай жерде, көпчүлүгү темир жолдо иштеп жүрүп, орус алфавитинде кат таанып калган экен. Андан ары армияда кызмат өтөп, сезимине жумушчу калкынын түшүнүгү бир топ деңгээлде жогорулагандыктан, комсомолдук кыймылды баштап, ага мүчө болуптур. Ошентип Дүйшөн комсомолдук жолдомо менен алыскы тоо айылдарынын бирине келет. Ал эл менен биринчи эле жолугушкан кезде көз караштардын айырмасы даана сезилди. Карапайым элдин көпчүлүгү эми биз байларга көз каранды болбой калдык, эмне кылсак өз эркибиз дегендей кыялда жүрүшкөн. Муну алар эркиндик деп түшүнүшкөн. Мына

Дүйшөндүн аларга берген жообу: “Силер кедейсинер. Биз өмүр бою эзиллип, епсенди болуп келген элбиз. Өкмөт бизди эми көзү ачылсын, кат таанып, билимге жетишин деп жатат. Мына ошондуктан балдарды окутушубуз керек”. (2.1.517- бет) Дүйшөн сүйлөп бүткөндө жана анын молдолук жайын сураган долдураган киши? Мейли эми, кылаар ишин болбосо окутсан окутарсын”, - деп койду. Сөз бир киши тарабынан айтылганы менен калгандары деле аны коштоору белгилүү болду. Ошентип алардын көз карашы боюнча кыларга иши жок “апенди чалыш” Дүйшөн байдын эски сарайын ремонттоп, эшик терезе салып, саман төшөп, от жага турган очок салып үйгө, окшотуп койду. Эми мектепке бала тартуу керек болду. Мына ушул жумуш өтө оор болду, анткени эски жана жаңы көз караштар катуу кагылышка түштү. Жашы он бешке жетип калган Алтынайдын каардуу жеңеси “бул сыяктуу томайк куу жетимдерди коюп, ата-энелүү эркелерди окутуп алгыла”, – деп мектепке жибергиси келбеди. Бул сөздү уккан Дүйшөн ордуна секирип тура калды, өңү кумсарып, бүркүт канат каштары куушурула түштү:

- Бул эмне дегениниз, жетим деген кудайга жазыптырбы? Жетим кыздар окубасын деген закон бар бекен?

- Закүн-пакүңүң менен ишим жок!

- Байкап сүйлөнүз. Бул кыз силерге кереги жок болсо кеңеш өкүматына керек!” (2.2.522-бет)

Караңгы, сабатсыз, окуу дегенден караманча түшүнүгү жок элдин байлардын чөйрөсүндө жүдөп, басынып калбай Дүйшөн адамдык сапаты менен чымырканып иштеп жатты. Анын биринчи сабагы мындайча башталды. Биринчи күнү бизди жерге төшөлгөн саманга отургузуп, колубузга бирден дептер, бирден калам, ар бирибизге атайлап жасалган кичинекей тактайдан бирден берди да: - Муну тизеңерге коюп кат жазасынар, - деди. Анан дубалдын бооруна жармаштырып койгон сүрөттү көрсөтүп, - мына бул киши – Ленин деди. Биз ушул кишинин айткан жолу менен окуйбуз..” (2,4. 523-бет).

Ошондогу он бешке чыгып калган окуучусу Алтынай кийин-кийин кайра көз алдына элестетип мындай дейт: “Ошондо биз үчүн, айылдын четине чыгып көрбөгөн тоо койнундагы кыргыз балдары үчүн бул мектеп деп аталган туш- туш жыртыгынан шамал ышкырып, эшигинин жылчыктарынан тээ алыстагы ак карлуу тоо чокулары көрүнгөн ышталган котур тамда кулак угуп, көз көрбөгөн жаңы дүйнө ачылды” (2.5.524 бет). Дүйшөндү биринчи мугалимди эскерип сөз сүйлөп жаткан Алтынайдын төмөнкү сөздөрү анын эң мыкты адамдык сапатын далилдеп турат. “Биз анын билиминен да мурун анын тунук адамгерчилигин, биз үчүн болгон илгери үмүт жакшы тилегин, бала болсок да баалап урматтай турганбыз, антпесе тизеден кар кечип, кычыраган аязда, борошодо жетелешип, айылдан алыс турган мектепке барасыңар деп, жаман тамда кыңк этпей муштумдай көгөрүп, сабак окуйсун деп зордогон эч

ким болгон эмес. Бети башыбыз кыроо болуп кетсе дагы чыдап, улам кезектешип, бирибиз печкага от жагып, колу-бутту жылытып жатканда, калганыбыз баш тартпай Дүйшөндүн айтканын угуп көрсөткөнүн үйрөнүп окуп отурчубуз” (2.6.527-бет). Дүйшөндүн мындай аракетине тымызын каршылыктар жүрүп, Алтынайды женеси күйөөгө узатмакчы болду. Дүйшөндүн каршылыгына карабастан, мектепти талкалап, Алтынайды алып кетишти. Дүйшөн милиция менен барып, Алтынайды алардын колунан алып чыгып, окууга жөнөттү, бул көрүнүш алгачкы жолу аялдардын эркиндик алышы эле. Ырасында эле Дүйшөндөр куруп жаткан жаңы заман тоодой каршылык болсо да акырындык менен алга жылып баратты. Дүйшөн өкмөт менен сүйлөшүп, Алтынайды Ташкентке балдар үйүнө жөнөтүш үчүн темир жол станциясына чейин узатып келди. Коштошуп жатып минтип сүйлөдү: “Мен сени өмүрү жанымдан чыгарбас элем, бирок менин билимим жетпейт, кантейин окуунун чыныгы жолунан сени калтыра албайм. Мен болсом ушул жерде кармашып балдарды окута берем. Күчүм канча жетсе ошончо окута берем. Балким, сен дагы кийин балдарды окутуп калсан, биздин жаман мектепти эстеп күлөрсүн” (2.12.544-бет).

Ооба, дал ошондой болду. Бирок Дүйшөндү жана анын мектебин сынап келгендер Алтынайлар эмес, алардан кийин төрөлгөн курсагы ток кийими бүтүн совет өкмөтү тарбиялап өстүргөн эрке таландар эле. Андан кийин “жаны мектептин” ачылышы болуп ага академик Алтынай Сулайманова өзү да чакырылган. Чогулуштан кийин мектептин директорунун үйүндө сый тамакта отурушкан. Ошол тушта Дүйшөн почточу бир топ газета журналдарды жана мектепти мурда бүткөндөрдүн телеграммаларын өзү түшпөй бир балага кармата салып, кызматын улантыш үчүн басып кетти. “Аңгыча болбой төрдө отурган айыл арасындагы кадырман кишилердин бири чөйчөктү колуна алып, сөз баштап калды:

- Жолдоштор, бир кездерде биз “А” деген тамганы тааныбаган Дүйшөндүн мектебинде да окудук эле, - ал бул сөздү таң калгандай күлө сүйлөп, башын чайкады, - азыр ошол эсime түшүп жатат.

- Ырас, ырас дешти башкалар.

- Ой Дүйшөндүн жоругу курсун. Ушуну да мугалим деп окутуучу деп жүргөн экенбиз да!

Каткырган күлкүлөр бастай калганда жанагы киши сөзүн улантты: - Мына эми алдыбыз өлкөгө даңкы чыккан академик болуп, артыбыз жогорку орто билимдүү эл болдук. Башкасын айтпайын

замандын өзгөрүлгөнү ушундан эле байкалып отурбайбы!” (2.13.513-бет)

Алтынай бул сөздөрдү угуп, ошол мектепти түптөгөн биринчи мугалим катары Дүйшөндүн чакырылбай калганына катуу өкүнсө ошондой эл үчүн өмүрүн арнаган агайы жөнүндө айтылган сөздөргө таарынуу менен төмөндөгүлөрдү айтты. “Дүйшөн сыяктуу биздин жаны доорду орнотууда өмүрүн кыйып, жаштыгын берип, жүрөгүн жүрөк кабы менен кошо элге сууруп берген, эбегейсиз эрдик, эмгек көрсөткөн, мен мындай элем деп төшүн какпаган, асыл жүрөктүү адамдарыбыз жөнүндө биз мурунтан эле жаш муундарга жеткирип айтып жүргөн болсок, анда алар унутулуп көз жаздымда калып, анан калса тамашага айланып кетпес эле го!” (2.14 549 бет) Жогорудагыларды ар бир сабакта айрыкча адабият тил сабактарында адамгерчиликтин каражаты катары келечек муундарга жеткирүү аларды Дүйшөндүн адамгерчилигинин кандайдыр бир үлгүсү менен болсо да куралдандырышыбыз зарыл болууда. Мектептерде дээрлик адабият сабактарында Ч. Айтматовдун чыгармалары үзгүлтүксүз окулат, ошентсе да Ч. Айтматовдун айрыкча инсандык сапатты калыптандыруучу темаларын кошумча программаларды киргизүү коомдун талабы деп эсептейм. Повесттеги оң каарман Дүйшөндүн үлгү сапаттары болуп, анын ошол кыш чилдесинде балдардын ар бирин жонуна көтөрүп, суудан өткөрүп, мешке өзү от жакканынан көрүнүп турат. Ошондо кыштоодогу малдуулар тегирменге ун салдырганы келгенде жайма каптарды алдыларына салып алып, чон сары тон, түлкү тебетей кийип, куйругу чорт түйүлгөн семиз аттарды минип: Ээ, ботом, мобул бирин көтөрүп, бирин аркалап, балапан ээрчиткен күрптөй болгон ким өзү – деп, камчысын түртө өтөр эле. Бул көрүнүштөн ошол мезгилдеги карапайым эл менен байлардын ортосундагы айырманы эле эмес жалпы коомдук проблема кошо сүрөттөлгөнүн көрөбүз.

Адабияттар:

1. Укубаева Л., Ч. Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. - Ф., Кыргызстан, 1984.
2. Айтматов Ч. Повести и рассказы, - Ф., 1975. - С. 387
3. Айтматов Ч. Первый учитель, - Ф.: Кыргызстан, 1974. - С. 361.
4. Айтматов Ч. Гулсарат. - Ф.: Кыргызстан, 1978. - С. 644.
5. Зулпукаров К.З. Профессионально-педагогическое мастерство преподавателя. - Ош, 1999.
6. Рысбаев С. Окуучунун дил баяны. - Б., 2014.

Рецензент: к.пед.н., доцент Мойдунов Т.